

Theorie als een intellectueel simulatie model

Een bespreking van: J. van den Doel, *Demokratie en Welvaartstheorie*, 2e herziene druk, Samsom 1978. *

A. Szirmai

I Inleiding

Kunnen veranderingen in de besluitvormingsmethoden ten aanzien van kollektieve goederen en diensten bijdragen tot een vergroting van de kollektieve welvaart? Dit is de centrale vraag die J. van den Doel in *Demokratie en Welvaartstheorie* aan de orde stelt. Hiertoe bespreekt, analyseert en synthetiseert hij de bijdragen van een reeks auteurs, die zich met economische besluitvormingstheorieën hebben bezig gehouden (1). Het verschijnen van een grondig herziene tweede druk van dit boek, dat aanmerkelijk aan theoretische consistentie heeft gewonnen, is de aanleiding voor een uitgebreidere bespreking van de theoretische benadering van Van den Doel (2).

Voor degenen die in de integratie problematiek der sociale wetenschappen geïnteresseerd zijn, is het boek mede van belang omdat Van den Doel - onder de noemer "economische theorie van de politieke besluitvorming" - een integratie tussen economie en politieke sociologie tot stand probeert te brengen (3). De inbreng van de ene discipline weegt daarbij echter veel zwaarder dan de andere. In feite is er sprake van een toepassing van economische modellen op politieke processen (4). Door het hele boek heen analyseert Van den Doel het politieke proces in termen van nutsmaximaliserende individuen, die in ruilprocessen hun doeleinden zo goed mogelijk proberen te realiseren onder afweging van kosten en baten. Zij proberen hun individuele welvaart ten aanzien van de kollektieve sektor te maximaliseren. Onder bepaalde veronderstellingen kan men uitspraken doen: a. over de waarschijnlijke uitkomsten van de ruilprocessen in verschillende fasen van het politieke proces - overleg, meerderheidsbeslissing, representatie en uitvoering -;

b. over de effecten van individuele nutsmaximalisering op de kollektieve welvaart, alsmede over de mate waarin de kollektieve uitkomsten van de ruilprocessen beantwoorden aan de oorspronkelijke prioriteiten van de betrokken individuen.

De gehanteerde benadering vertoont opmerkelijke verwantschap met de ruiltheoretische traditie in de sociologie - welke vreemd genoeg onvermeld blijft -, doch komt tot veel interessantere en meer relevante resultaten.

II Paretiaanse en Neo-paretiaanse criteria

Van den Doel neemt het postulaat van methodologisch individualisme als uitgangspunt. Hij ziet kollektieve processen als de uitkomsten van gedragingen van individuen, die min of meer rationeel hun doelstellingen trachten te verwezenlijken. Niet alleen echter het model van rationeel economisch handelen, doch ook de welvaartstheoretische analyse uit de ekonomie wordt op politieke processen toegepast. Een centraal theoretisch element van *Demokratie en Welvaartstheorie* is, dat door het hele boek heen de kollektieve uitkomsten van de individuele ruilprocessen worden getoetst aan het criterium van Pareto. Volgens dit criterium wordt de kollektieve welvaart geacht te zijn toegenomen als de welvaart van een of meer leden van de betreffende groep groter wordt, zonder dat de welvaart van een of meer andere leden van de groep kleiner wordt (p. 60). Zolang zulke verbeteringen mogelijk zijn is het optimum nog niet bereikt. Als ekonoom betrekkelijk optimistisch over de mogelijkheden van enquêtes, meent hij dat men met behulp van enquête vragen empirische uitspraken over individuele welvaart en individuele welvaartsfuncties kan doen.

Welvaartsveranderingen die aan het zuivere Pareto-criterium voldoen, zijn echter zeldzaam. Van den Doel hanteert daarom vaak een neo-paretiaans criterium, waarbij er behalve winnaars ook verliezers voorkomen. In deze gedachtengang kunnen verliezers voor hun verlies gekompenseerd worden. Als de winst van de winnaars zo groot is, dat zij gemakkelijk de verliezers kunnen compenseren en

toch een netto-winst kunnen behouden, dan is er potentieel van een welvaartsverbetering sprake. Uit deze formuleringen blijkt reeds dat het neoparetiaanse criterium in tegenstelling tot het strenge Pareto-kriterium betrekkelijk vaag en manipuleerbaar is (zie verder IV.1 en V).

III Het politieke proces als bedrijfskolom

Van den Doel analyseert het politieke proces in termen van een bedrijfskolom, waarin in logisch opeenvolgende fasen individuele wensen van burgers verwerkt worden tot overheidsbeleid. Hij onderscheidt vier fasen, gekenmerkt door verschillende besluitvormingsmodellen: overlegdemocratie, referendumdemocratie, representatieve democratie en uitvoerende bureaucratie.

1. In een *overlegdemocratie* onderhandelen individuen vrijwillig over de samenstelling en de omvang van een pakket zuivere kollektieve goederen en diensten, en over de prijzen die de verschillende individuen daarvoor moeten betalen. Onder een aantal veronderstellingen, kan worden berekend dat het onderhandelingsresultaat alle individuen ten goede komt, en dus "Pareto-efficient" is. Het kernprobleem van de overlegdemocratie is echter dat de onderhandelaars gevangen zijn in een "prisoners' dilemma" dat verhindert dat het optimale onderhandelingsresultaat wordt bereikt.

Het vrijwillige en niet bindende karakter van het overleg en het feit dat het om kollektieve goederen gaat, maakt het voor individuen mogelijk om van eenmaal geproduceerde kollektieve goederen en diensten te profiteren, zonder ervoor te betalen. De prioriteiten volgorde van een rationeel en egoïstisch persoon wordt dan: 1. profiteren van een voorziening, waarvan anderen de kosten betalen; 2. profiteren van een door allen betaalde voorziening; 3. geen voorziening; 4. betalen voor een voorziening, waarvan anderen profiteren. De angst voor het vierde alternatief zal verhinderen dat het optimale, voor iedereen voordelige alternatief 2 wordt gekozen.

Dit sub-optimale resultaat kan volgens Van den Doel slechts worden voorkomen, indien individuen

zich via het democratisch proces bereid verklaren bindende verplichtingen te aanvaarden, hetgeen hij met de weinig sympathiek gekozen term "demokratische aanvaarding van dwang" aanduidt. Zo belemmert volgens Van den Doel een prisoners' dilemma het realiseren van de loonmatiging waartoe werknemers ten behoeve van werkeloosheidsbestrijding bereid zijn. Een centraal geleide inkomenspolitiek kan hier een uitweg uit het dilemma bieden.

2. In het tweede besluitvormingsmodel, de *referendumdemokratie*, nemen groepsleden bindende meerderheidsbeslissingen, zonder tussenkomst van vertegenwoordigers. De problemen van het overlegmodel - vrijwilligheid en vrijblijvendheid - worden in het referendummodel vermeden, doch andere problemen treden nu op de voorgrond.

Een meerderheidsbeslissing impliceert dat minderheden mee moeten betalen voor kollektieve goederen en diensten die zij niet wensen. De meest extreme versie van het Pareto-kriterium vereist echter dat iedereen akkoord gaat met de beslissing om een kollektief goed te produceren. Dit zou impliceren dat individuen een absoluut veto recht zouden krijgen, zodat de besluitvormingskosten eindeloos hoog zouden worden. Op grond hiervan moet men het strenge kriterium verzachten en een afweging maken tussen de besluitvormingskosten en de risico's die men als minderheid loopt. De keuze van een beslisregel (het vereiste meerderheidspercentage lopende van een enkelvoudige meerderheid tot en met steeds zwaarder gekwalificeerde meerderheden) is de resultante van zulke afwegingsprocessen binnen een gemeenschap.

Zulke beslisregels houden echter geen rekening met de intensiteit van de individuele voorkeuren. Het gevaar bestaat dat lauwe, onverschillige meerderheden gepassioneerde minderheden overstemmen. De rechten van de minderheden worden bedreigd door de tirannie der meerderheden. Volgens het neo-pareti-aanse kriterium en volgens Van den Doel zou de intensiteit van de voorkeuren in de beslisprocedure opgenomen moeten worden, bijvoorbeeld door individuen bij de keuze tussen alternatieven meerdere stemmen toe te kennen welke zij over de alternatieven mogen verdelen. De geëngageerde minderheid zal gemakkelijk in staat zijn om de lauwe meerderheid te compenseren.

Ook zonder wijzigingen van het kiesstelsel kan de intensiteit van voorkeuren tot uiting gebracht worden door "stemmenruil" (logrolling). Individuen sluiten compromissen met andere individuen. Zij verwerven steun voor de issues waarover zij gepassioneerd zijn, door hun steun aan te bieden in issues ten opzichte waarvan zijzelf lauw staan, doch ten opzichte waarvan de andere partij gepassioneerd staat. Dit soort compromissen kan vanuit welvaartstheoretisch oogpunt gerechtvaardigd worden.

Een tweede probleem in het referendummodel is het verzekeren van kollektieve transitiviteit. Het feit dat individuen een reeks alternatieven in een consistente voorkeursorde rangschikken, betekent niet dat de somming van individuele voorkeuren via meerderheidsbeslissingen een consistente kollektieve voorkeursordering zal opleveren. Dit zal vooral het geval zijn als partijen aan extreme alternatieven de voorkeur geven boven gematigde alternatieven. Als de kulturele consensus in een politiek systeem ontbreekt (geen overeenstemming over de beslissingskriteria, extreme alternatieven worden het meest geprefereerd), dan kan slechts een wijziging van het kiessysteem als boven geschetst de kollektieve transitiviteit verzekeren.

3. De *representatieve democratie* wordt gekenmerkt door de delegatie van beslissingen aan een kleine groep gekozen vertegenwoordigers. Hiermee worden de stijgende besluitvormingskosten vermeden, die optreden naarmate meer mensen bij de direkte democratie van het referendummodel worden betrokken. Ook de representatieve democratie wordt met behulp van vraag en aanbod geanalyseerd. Burgers vragen een bepaald overheidsbeleid van de politici en bieden politieke steun. Politici en burgers maken een kosten-baten analyse van verschillende gedragalternatieven. Politieke non-participatie van burgers wordt bijvoorbeeld verklaard óf doordat zij tevreden zijn met het beleid en daardoor weinig gemotiveerd tot politieke inzet, óf doordat zij ontevreden zijn maar niet geloven in de effectiviteit van hun inzet.

Het hoofdstuk over de representatieve democratie mondt uit in een pleidooi voor een tweepartijen-

stelsel. Uitgaande van de veronderstelling dat de beleidsvoorkeuren van burgers symmetrisch rond een modus zijn verdeeld, argumenteert Van den Doel dat zich in een meerpartijenstelsel drie stromingen zullen aftekenen, links, midden, rechts, waarvan geen een meerderheid kan verwerven. Voor meerderheidsvorming zijn de partijen permanent op koalitiëvorming aangewezen. Dit leidt tot de, met name in Nederland zo manifeste, onvoorspelbaarheid in kabinets- en beleidsvorming. Potentieel is er een inkonsistentie tussen de beleidsvoorkeuren van de kiezers en de kollektieve resultaten. Via politieke polarisatie zou de opkomst van een tweepartijensysteem bevorderd kunnen worden.

In een tweepartijensysteem zijn de gevolgen van het stemgedrag voor het beleid meer voorspelbaar. In het streven naar een absolute meerderheid zullen de partijen sterker naar het midden evolueren, daar zij slechts in een konkurrentiestrijd met elkaar om het midden een meerderheid kunnen behalen. Het paradoxale resultaat van polarisatie is dat de partijen in een tweepartijensysteem naar het midden toe convergeren, naar het politieke optimum toe en in overeenstemming met de beleidsvoorkeuren der kiezers. Deze ontwikkeling naar een optimum zal zich overigens alleen voordoen als de kiezers goed geïnformeerd zijn en als er voortdurend verkiezingen zijn (volledige politieke konkurrentie). Tussen verkiezingen zullen partijen meer geneigd zijn hun paternalistische voorkeuren tot gelding te brengen.

4. De fase van de *ambtelijke uitvoering* wordt geanalyseerd aan de hand van een model van bilateraal monopolie waarbij de bureaukratie een output van kollektieve goederen en diensten aanbiedt in ruil voor een door politici te verschaffen budget. Het belang van de bureaukratie is een zo groot mogelijke uitbreiding van de kollektieve sektor, mits nog door een budget gedekt. De bureaukratie heeft een neiging tot overexpansie. Politici zullen een kleinere omvang van de kollektieve voorzieningen wensen, zodanig dat de marginale baten voor hen gelijk zijn aan de marginale kosten die betaald moeten worden. Over de uitkomsten van het onderhandelingsproces verschillen de door Van den Doel behandelde auteurs van mening. Sommigen kon-

kluderen dat er netto van overexpansie van de kollektieve voorzieningen sprake is, anderen dat de kollektieve sektor te klein is.

Voor de neiging tot niet-optimale overexpansie van de bureaukratie ziet Van den Doel twee oplossingen. In het eerste alternatief verkopen concurrerende partikuliere bedrijven kollektieve goederen aan de politici. Onder een reeks veronderstellingen betreffende de mate van concurrentie en de doelstellingen van de ambtelijke apparaten van de ondernemingen, beredeneert Van den Doel dat partikuliere ondernemingen, hoewel zij de neiging hebben om minder dat het optimum aan kollektieve goederen te produceren, dichterbij het optimum zullen zitten dan ambtelijke bureaukratieën. Op grond van normatieve, inkomenspolitieke gronden betreffende een onwenselijke stijging van het winstaandeel, kan men dit alternatief echter ook verwerpen.

Van den Doel lanceert vervolgens het idee van "intern ambtenarenzelfbestuur", waarbij ambtelijke diensten met elkaar concurreren om kollektieve goederen aan politici te leveren. Intern zijn in dit voorstel alle ambtenaren nevengeschikt; zij kiezen vertegenwoordigers die afdelingsmanagers aanstellen. Met politici onderhandelen zij om budgetten te krijgen, terwijl tenslotte de politici het werk van de concurrerende afdelingen moeten koördineren. Naar analogie van een redering van Vanek over arbeiderszelfbestuur, stelt Van den Doel dat de expansieneigingen van het ambtenarenapparaat geringer zullen worden. Daarnaast zal ambtelijke concurrentie het monopolie van het ambtenarenapparaat doorbreken en daarmee de "vierde macht" beheersbaarder maken.

Zonder recht te doen aan de zorgvuldige opbouw van de modellen, illustreert voorgaande samenvatting hoe Van den Doel op relevante wijze formele modellen weet te verbinden met actuele maatschappelijke en politieke problemen. In het bijzonder is het interessant om te zien hoeveel consistente verbanden er bestaan tussen Van den Doels politieke stellingnames en zijn wetenschappelijke analyses. Zijn vaak uiterst ongenueanceerde krantenartikelen over de noodzaak van handhaving van een omvangrijke kollektieve sektor, de wenselijk-

heid van een geleide inkomenspolitiek, over gepassioneerde minderheden die zich tegen de aanleg van de metro verzetten, over politieke polarisatie blijken nauw samen te hangen met de analyses in dit boek, of iets onaardiger gezegd - andersom. Zowel bij de konklusies als bij de achterliggende theorieën zullen in de volgende paragrafen een reeks kritische kanttekeningen van meer of minder fundamentele aard worden gemaakt. Doel hierbij is het streven te komen tot een afgewogen oordeel over de theoretische benadering van Van den Doel.

IV Kommentaar en kritiek

1. *Het criterium van Pareto*

In zijn inmiddels klassiek geworden kritiek op het utilitarisme in *A Theory of Justice* heeft Rawls gewezen op het feit, dat in de utilitaristische welvaartstheorie de kollektieve welvaart gezien wordt als een optelsel van de positieve of negatieve welvaart van individuen. Hierbij worden de lusten van de een, volgens een of andere gemeenschappelijke maatstaf, door een buitenstaander afgewogen tegen de lasten van een ander. Deze buitenstaander kan konkluderen dat individueel leed gerechtvaardigd is ten bate van kollektieve welvaart.

Deze kritiek heeft niet betrekking op het zuivere Pareto-kriterium, volgens welke slechts verbeteringen van individuele welvaart die niet ten koste van andermans welvaart gaan, positief worden beoordeeld. Zoals Van den Doel echter zelf stelt, valt met het zuivere Pareto-kriterium in de praktijk nauwelijks te werken. Het typische kenmerk van het neo-paretiaanse criterium dat wordt geïntroduceerd, is wel de afweging van het verlies van de ene groep individuen tegen de winst van de andere groep. De zogenaamde "kompensatie toetsen" zijn moeilijk streng te operationaliseren, zodat opnieuw veel afhangt van de wikkende en wegende buitenstaander - in dit geval Van den Doel - die moet vaststellen of onze kollektieve welvaart is toegenomen.

Een tweede probleem bij het gebruik van het Pareto-kriterium betreft de, sociologisch gezien, onrea-

listische veronderstellingen ten aanzien van individuele nutsfuncties. De individuele welvaart wordt namelijk slechts afhankelijk gesteld van de absolute hoeveelheid goederen die een individu ten dienste staan, niet van de relatieve positie van het individu ten opzichte van andere individuen. Indien men de relatieve goederen positie in de individuele nutsfuncties betreft, dan zullen Pareto-optimale verbeteringen zelden voorkomen, aangezien de absolute verbetering van de een, de relatieve achteruitgang van de ander betekent. Van den Doel is zich van dit probleem bewust, wanneer hij stelt dat een Pareto-optimale situatie verworpen kan worden op grond van andere criteria zoals die van de verdelende rechtvaardigheid (zie bijv. p. 60 of p. 108). Op grond van de hierboven gemaakte opmerking kan men echter betwijfelen of het überhaupt nog verhelderend is om het Pareto-kriterium als welvaartstheoretische maatstaf te hanteren.

2. Het referendummodel

Het plaatsen van het referendummodel naast de andere drie besluitvormingsmodellen is niet geheel bevredigend. Overleg, representatie en uitvoering zijn werkelijk bestaande politieke besluitvormingsmodellen. Een referendumdemocratie komt in zuivere vorm in een nationale samenleving niet voor. Van den Doel stelt hiertegenover dat de volgorde van de besluitvormingsmodellen een logische is, in die zin dat ieder later model elementen van het voorgaande bevat. Met name ten aanzien van de meerderheidsbeslissing en de representatie lijkt dit niet juist, aangezien het referendummodel en het representatiemodel elkaar wederzijds uitsluiten. De representatieve democratie verwerpt expliciet dat kollektieve beslissingen via directe meerderheidsbesluiten van burgers worden genomen. De uitbouw van een referendumdemocratie betekent een regelrechte verzwakking van een representatieve democratie, zoals bijv. geïllustreerd door de Gaulle's Frankrijk.

3. Het Prisoners' dilemma en de geleide inkomenspolitiek

In het interessante hoofdstuk over het overlegmodel

komt Van den Doel tot de konklusie dat waar grote groepen op basis van vrijwilligheid en vrijblijvendheid met elkaar overleggen, de kollektieve welvaart geschaad wordt. Slechts onder democratische aanvaarding van dwang zullen de voor alle betrokkenen meest optimale kollektieve beslissingen tot stand komen.

Deze konklusie is sterk afhankelijk van de veronderstellingen die aan het gekozen spelmodel - de prisoners' dilemma game - ten grondslag liggen: mensen zijn egoïstisch, rationeel en veronderstellen dat ook anderen egoïstisch zijn. Te gemakkelijk worden andere, door de auteur behandelde, spelmodellen terzijde geschoven: de van meer altruïstische veronderstellingen uitgaande "other regarding game" en de spelmodellen die veronderstellen dat mensen proberen de betrouwbaarheid van hun tegenspelers in te schatten en bereid zijn zekere risico's te lopen ten behoeve van de kollektieve welvaart (zie p. 90). Modellen waarin wordt uitgegaan van traditionele, weinig doordachte gedragspatronen verdienen eveneens vermelding.

Als voorbeeld van democratische dwang noemt Van den Doel de verplichting tot belasting betalen. Het voorbeeld wijst echter eerder in de tegengestelde richting. Het is volstrekt belachelijk om te veronderstellen dat mensen belasting betalen uit een rationele afweging van individuele kosten en baten. In dat geval zou, ondanks de democratische dwang, het zwarte circuit een veelvoud van het huidige zwarte circuit omvatten. De relatief gezien hoge belastingmoraal in Nederland impliceert dat mensen tot op zekere hoogte kollektieve verplichtingen als vanzelfsprekend en aanvaardbaar beschouwen. Deden ze dat niet, dan zouden welke wettelijke sankties dan ook te kort schieten. Democratische dwang op zichzelf is onvoldoende.

Op grond van een analyse van de Nederlandse arbeidsverhoudingen in termen van het prisoners' dilemma game heeft Van den Doel, tezamen met de Galan en Tinbergen gepleit voor een geleide loonpolitiek (6). Van den Doel meent dat werknemers nu fond bereid zijn tot loonmatiging ten behoeve van werkeloosheidsbestrijding. In een situatie waarin vrijblijvend wordt overlegd over sociale

kontrakten of centrale akkoorden zal de optimaal geachte loonmatiging nooit worden bereikt, omdat individuele en kollektieve maximalisatie in de overlegsituatie niet samenvallen. Van den Doel verwijst hierbij naar het mislukken van vrijwillige loonmatiging via centrale akkoorden en sociale kontrakten in Nederland en Engeland in de jaren zeventig.

In de lijn van de kritiek van de vorige alinea's moet allereerst worden opgemerkt dat Van den Doel de tegenstelling tussen de overlegsituatie en de geleide loonpolitiek sterk overdrijft. Zonder overleg en een of ander "sociaal contract" tussen overheid en vakbeweging zal geen enkele inkomenspolitiek slagen. De Engelse "flat rates" en de Nederlandse loonmaatregelen werden min of meer aanvaard c.q. geslikt, omdat ze gepresenteerd werden in het kader van een heel pakket sociaal-ekonomische beleidsmaatregelen - een centraal akkoord. Het komt ook voor dat partijen in centrale onderhandelingen elkaar betrekkelijk dicht genaderd zijn, doch er de voorkeur aan geven de laatste impopulaire concessie voor rekening van de overheid te laten die dan met een inkomenspolitieke maatregel de knoop moet doorhakken. Anderzijds is een geleide inkomenspolitiek, hoezeer ook democratisch gelegitimeerd, zonder medewerking van de vakbeweging onuitvoerbaar.

Het belangrijkste punt van kritiek betreft het gemak waarmee Van den Doel het kollektieve optimum voor de betrokkenen vast stelt. Het probleem zou slechts gelegen zijn in de besluitvormingsprocedure. Wat in het model van Van den Doel niet tot uiting komt, is dat werknemers en vakbeweging mogelijk andere visies op het kollektief welzijn hebben en veel onzekerder zijn over de relatie tussen loonmatiging en werkgelegenheid. Het gevaar van projectie van de eigen opvattingen over welzijn op die van de participanten is levensgroot. De redenering van het prisoners' dilemma kan leiden tot een onderschatting van het verzet dat een geleide loon- en inkomenspolitiek zou kunnen oproepen.

4. *Gepassioneerde minderheden*

Op het moment dat het legitieme en m.i. gerechtvaardigde verzet tegen de aanleg van de Amsterdamse metro dreigde te ontaarden in een regelrechte illegitieme kleine oorlog in de Nieuwmarkt, waarbij levens van de uitvoerders van herhaalde malen genomen gemeenteraadsbeslissingen in de waagschaal werden gesteld, schreef Van den Doel in een van de meest ongenueanceerde van zijn HP artikelen, dat de rechten van gepassioneerde minderheden in het kiesstelsel zwaarder gewogen zouden moeten worden. Het problematisch karakter van het afwegen van het nut van verschillende individuen en groepen, behandeld onder IV.1, komt hier in verscherpte vorm naar voren (7).

Wat theoretisch een aardig gedachtenexperiment is, is in de praktijk een onbedoelde uitnodiging aan pressiegroepen om hun wil tegen die van de meerderheid door te zetten. Immers, de nauw bij een maatregel betrokkenen zullen altijd gepassioneerder zijn, dan mensen die minder betrokken zijn. Een kollektief beleid op langere termijn kan en mag niet gedelegeerd worden aan sterk betrokken belangengroepen of minderheden. De invloed van de confessionele minderheid in Nederland op de zedelijkheidspolitiek biedt een aardig voorbeeld van de betekenis van gepassioneerde minderheden.

Van den Doel heeft met zijn betoog over gepassioneerde minderheden de verkeerde weg gekozen voor de verdediging van rechten van minderheden. Die rechten moeten verzekerd worden door zware procedurele eisen te stellen aan meerderheidsbeslissingen die minderheidsbelangen raken. Individuele rechten waaraan door meerderheidsbesluiten niet mag worden getornd moeten in grondrechten worden afgebakend, "checks and balances" moeten in het politieke proces worden ingebouwd. Anderzijds moeten ook meerderheden beschermd worden tegen gepassioneerde minderheden. Minderheden moeten niet de mogelijkheden krijgen om meerderheidsbeslissingen stelselmatig te kunnen obstrueren. Aan de verlangens van gepassioneerde minderheden moet vooral aandacht besteed worden in de overlegfase die aan meerderheidsbeslissingen voorafgaat. Stemmenruil bijvoorbeeld hoort bij uitstek in de over-

legfase thuis. Via stemmenruil worden aanvaardbare alternatieven gekonstrueerd, waarover bij meerderheid besloten kan worden. Ook de door Van den Doel behandelde beslissingen over het bijzonder onderwijs en het algemeen kiesrecht, zijn na stemmenruil, bij meerderheid van stemmen genomen.

5. Tweepartijensystemen

Van den Doel heeft gewezen op een interessante paradox. Indien men via polarisatie een meerpartijensysteem weet om te vormen tot een tweepartijensysteem, dan leidt dit volgens het gehanteerde model niet tot beleidspolarisatie doch juist tot konvergentie. Ten opzichte van de kiezersvoorkeuren tendeeft het tweepartijensysteem via konvergentie naar een politiek optimum.

In de eerste plaats moet worden opgemerkt dat het optreden van konvergentie afhankelijk is van de gekozen veronderstellingen ten aanzien van de verdeling van de beleidsvoorkeuren van burgers (unimodaal, bimodaal, symmetrisch of asymmetrisch, overeenkomstige verdelingen van de beleidsvoorkeuren voor verschillende issues of niet overeenkomstige verdelingen, zie p.115 e.v.). In de tweede plaats zijn de uitwerkingen van het tweepartijensysteem in verschillende landen verschillend. In tegenstelling tot de V.S. heeft in Groot Britannië het tweepartijensysteem in de na-oorlogse periode uitermate beleidspolariserend gewerkt. Ten slotte is het verrassend te zien hoe Van den Doel de konvergentie van de politieke partijen rond de mediaan van de kiezersvoorkeuren vanuit Pareto-optimaal gezichtspunt positief beoordeelt. Zulk een politieke konvergentie is in de praktijk niet zozeer een konvergentie naar een bepaald door kiezers optimaal gevonden beleid, maar naar een kleurloos gebrek aan beleid en beleidsalternatieven.

6. Ambtenarenzelfbestuur

Als tegenwicht tegen de neiging van het ambtenarenapparaat om te komen tot een niet optimale overexpansie van kollektieve goederen en diensten, lanceert Van den Doel het nogal absurd aandoende voorstel van ambtenarenzelfbestuur. Intern zelfbe-

stuur van ambtelijke afdelingen zou leiden tot een verergering van kwalen waaraan het ambtenaren-apparaat reeds lijdt: gebrek aan controle op prestaties, automatische bevorderingen, zetelvastheid, overheersing van middelmatigheid. Van den Doel zou tegenwerpen dat de concurrentie tussen de afdelingen de prestaties op peil zou houden. Dit zou echter slechts het geval zijn indien aan de meest fundamentele principes van het huidige stelsel - ontslagverbod en vaste aanstelling - getornd zou worden. Vervolgens lijken mij de besluitvormingskosten veel en veel hoger dan door Van den Doel wordt vermoed, niet zozeer intern als wel in het uiterst gekompliceerde onderhandelingsproces tussen concurrerende afdelingen en politici. Tenslotte stelt het model onrealistische eisen aan het koördinerend vermogen van politici. Onderhandelingen met de concurrerende afdelingen van een reusachtig ambtenarenapparaat gaan hun "span of control" (zie Van den Doel, pp. 168-69) verre te boven, tenzij zij een nieuw ambtenarenapparaat in het leven roepen om de keuze problematiek de baas te worden. Voor Van den Doels uiteindelijke konklusie dat een minder hiërarchische organisatie en meer ambtelijke wedijver toe te juichen valt, heb je dergelijke irreële modellen niet nodig.

Voorafgaand aan zijn voorstel over ambtenarenzelfbestuur beredeneert Van den Doel, dat partikuliere bedrijven vele kollektieve goederen en diensten waarschijnlijk tegen meer optimale hoeveelheden zullen produceren, dan bureaukratieën (p. 187). Mede gezien de gammele konstruktie van het ambtenarenzelfbestuur is het teleurstellend dat hij deze suggestie vervolgens terloops terzijde schuift met het weinig relevante argument dat de inkomensverdeling zou veranderen ten gunste van winstinkomens. Voor de personele inkomensverdeling maakt het immers betrekkelijk weinig uit of hoge ambtenaren worden beloond via de kollektieve sektor of ondernemers via combinaties van loon en winst. De voor- en nadelen van het voorstel verdienen een serieuzere behandeling.

7. Politieke konsumenten soevereiniteit

Een belangrijk onderdeel van de kritiek die de laatste tientallen jaren is geleverd op het orthodoxe economische model betreft het te optimistische maatschappijbeeld ervan. In een marktmodel gekenmerkt door rationeel handelen, individuele nutsmaximalisatie en volledige konkurrentie worden de preferenties van konsumenten op de meest efficiënte wijze omgezet in produktie. De werkelijkheid van onvolkomen konkurrentie, politieke en economische machtsconcentratie en massale beïnvloeding van konsumenten, wordt behandeld in termen van *uitzonderingen* op het ideaaltypische model. Individuele preferenties worden als gegevens beschouwd (9). Hierdoor wordt geen aandacht besteed aan het proces van "preference formation" en de beïnvloedingsprocessen die daarbij een rol spelen (10).

Van den Doel schetst in wezen een neo-klassiek model van het politieke proces. Ook bij hem is het uitgangsbeeld dat van rationele bewuste individuen die via een politieke markt hun vertegenwoordigers opdrachten geven om een kollektief beleid uit te voeren. Het is het beeld van politieke konsumentensoevereiniteit. De "markt imperfecties" worden dan gevormd door een onvolkomen organisatie van het politieke systeem: geen voortdurende verkiezingen, vertekeningen in de fase van de uitvoering, het ontbreken van een tweepartijensysteem etc.

Ook de ideaaltypische veronderstelling van doelrationeel gedrag kan leiden tot een dergelijke optimistische vertekening. Golven van kollektieve en individuele irrationaliteit - zoals bijv. de opkomst van het fascisme - blijven buiten beschouwing. De manipulatieve aspecten van het politieke proces worden verwaarloosd in de serene beeldvorming van de homo economicus (11).

8. Wetenschap en politiek

Het is verbazend te zien hoe Van den Doel, in een boek dat juist interessant is vanwege de talloze politiek relevante keuzen en konklusies, zo krampachtig wetenschap en politiek gescheiden probeert te houden. Hij hamert bij voortduring op de waardenneutraliteit van het Pareto-kriterium, dat tegen

andere, ethische, criteria moet worden afgewogen (12). Er is praktisch geen terrein in de ekonomie dat zozeer waardengeladen is als de welvaarts-ekonomie. Hoe kunnen termen als "optimaal" neutraal gebruikt worden? (13) In dit verband moet nogmaals verwezen worden naar het glibberige neo-paretiaanse criterium behandeld onder IV.1.

Het is een verdienste van Van den Doel dat hij probeert om zijn modellen te confronteren met empirisch onderzoek. Het gemak waarmee hij echter op grond van een enkel empirisch voorbeeld konkludeert dat iets is bewezen of weerlegd getuigt van een 19e eeuw aandoend geloof in de wetenschap (zie bijv. pp. 38-39 over rationaliteit en konsistentie of p. 133 over rationeel kiezersgedrag). Misschien is dit wel het belangrijkste bezwaar tegen de benadering van *Demokratie en Welvaartstheorie*. Te gemakkelijk meent Van den Doel op grond van wetenschappelijke analyses stellige uitspraken te kunnen doen over het individuele en het kollektieve welzijn. Hij is ervan overtuigd dat hij weet wat mensen kollektief willen. Zij willen geen hogere inkomens voor meer konsumptie, doch een handhaving en uitbreiding van de kollektieve sektor. Net zoals Van den Doel zijn zij voor loonmatiging ten behoeve van werkeloosheidsbestrijding, net zoals Van den Doel zijn zij voor inkomensnivellering. Het is slechts de organisatie van het besluitvormingsproces dat hen - bijvoorbeeld via een prisoners' dilemma - hierbij frustriert. Terecht benadrukt Van den Doel dat de uitkomsten van zijn modellen afhankelijk zijn van de gekozen veronderstellingen, doch eenmaal bij de konklusies aangeland wordt het provisorisch karakter van die konklusies te weinig in twijfel getrokken.

V Inkomensverdeling en democratie

In een recent artikel in dit tijdschrift getiteld "Enkele betrekkingen tussen Inkomensverdeling en Democratie" (14) hebben Grondsma en Van den Doel de benadering van *Demokratie en Welvaartstheorie* toegepast op het probleem van de inkomensverdeling. De auteurs beredeneren dat inkomensnivellering onder een reeks veronderstellingen volgens het

Pareto-kriterium wenselijk is. Dankzij het prisoners' dilemma zal in een overlegeconomie niettemin geen nivellering worden gerealiseerd. Zowel de sterke als de zwakke kanten van Van den Doels benaderingen worden in dit artikel goed geïllustreerd.

Ook als men ervan uit gaat dat de rijken zuiver egoïstisch redeneren, kan inkomensnivellering volgens de auteurs onder bepaalde veronderstellingen Pareto relevant zijn. Rijken kunnen bereid zijn tot nivellering:

1. omdat herverdeling het risico vermindert dat zij zelf ooit arm zullen worden;
2. omdat inkomensnivellering de negatieve externe effecten van de armoede van anderen op de eigen welvaart elimineert;
3. omdat de offers van nivellering niet opwegen tegen het leedvermaak dat men ervaart omdat andere rijke mensen er ook op achteruit gaan.

De auteurs kiezen voor de veronderstelling van leedvermaak (geformuleerd door Brennan). Voor een hypothetische samenleving bestaande uit vijf individuen (twee rijken, een midden persoon, twee armen) komen zij dan tot de volgende vier veronderstellingen ten aanzien van individuele nutsfuncties:

1. het marginale nut van het eigen inkomen is positief;
2. het marginale nut van het eigen inkomen neemt af, naarmate het inkomen hoger is;
3. het marginale nut van het inkomen van een ander is negatief;
4. het marginale nut van het inkomen van een ander wordt negatiever, naarmate dat inkomen hoger is.

Onder deze veronderstellingen onderzoeken de auteurs de voorkeuren ten aanzien van inkomensnivellering van de twee rijken A en B tengunste van de armen D en E. Voor A (of op analoge wijze voor B) komen ze tot de volgende preferentie volgorde:

1. B betaalt ten gunste van D of E, A betaalt niet.
- 2/3. A en B betalen beide ten gunste van D of E of A en B betalen geen van beide ten gunste van D of E.
4. A betaalt ten gunste van D en E, B betaalt niet.

Op grond van de veronderstellingen kan geen keuze gemaakt worden tussen de varianten twee en drie. In een "linkse nutsmatrix" zal de variant "A en B betalen beide" op de tweede plaats staan, in een "rechtse nutsmatrix" variant "A en B betalen geen van beide". Naarmate er in een samenleving meer rijken zijn, is de kans op een linkse nutsmatrix op grond van het leedvermaakprincipe groter. In een linkse nutsmatrix is nivellering Pareto-relevant. Zelfs als er van een rechtse nutsmatrix sprake is, kan het neo-paretiaanse kriticismum aanleiding geven tot nivellering. De onderste groepen en de middengroepen zullen van nivellering profiteren en zullen via "stemmenruil" bereid zijn de rijken te compenseren.

Hoewel nivellering dus Pareto-relevant is, levert een overlegdemocratie geen nivellering. Een prisoners' dilemma leidt ertoe dat het niet-pareto-relevante derde alternatief - geen nivellering, A noch B betalen - zal worden gekozen. De auteurs konkluderen (p. 516), dat een betere organisatie van het besluitvormingsproces wel nivellering - variant twee, A en B betalen beide - zal opleveren. Die betere organisatie bestaat uit een referendumdemocratie waarin bindende beslissingen worden genomen. Wij zijn weer terug bij de *geleide inkomenspolitiek*.

Het artikel biedt een nuttig gedachtenexperiment. Systematisch wordt beredeneerd tot welke konklusies verschillende veronderstellingen aanleiding geven en welke veronderstellingen aan bepaalde konklusies ten grondslag liggen. Het gedachtenexperiment geeft op zinvolle wijze richting aan empirisch onderzoek. Het vraagt om sociologisch onderzoek ten aanzien van het realiteitsgehalte van de veronderstellingen - bijvoorbeeld het leedvermaakprincipe. Het stimuleert onderzoek naar het feitelijk gedrag van mensen, in verschillende besluitvormingssituaties.

Voorzichtigheid is geboden omdat het model vrij meedogenloos het gewenste resultaat oplevert. Als men veronderstelt dat de rijken op grond van het leedvermaakprincipe voor nivellering zijn, dan zal nivellering ook Pareto-optimaal zijn. De introductie van stemmenruil om ook in een rechtse nutsmatrix tot Pareto-optimale nivellering te komen,

illustreert uitstekend de glibberigheid van het neo-paretiaanse criterium.

Een belangrijk punt van kritiek op het artikel - verwant aan de kritiek in IV.1 geleverd op het Pareto-kriterium - is dat teveel wordt gekeken naar de absolute hoogte van het inkomen, in plaats van naar de relatieve inkomenspositie. Het is niet waar, dat Grondsmā en Van den Doel geen enkele aandacht besteden aan relatieve inkomensposities. De welvaart van een individu wordt afhankelijk gedacht van het eigen inkomen en van het inkomen van anderen. In de nul groeisituatie gekozen door de auteurs, impliceren absolute veranderingen ook relatieve veranderingen. Toch hebben de auteurs de individuele welvaart gerelateerd aan absolute veranderingen in het inkomen, hetgeen voor de konklusies van groot belang blijkt te zijn.

In het geval A niet betaalt, terwijl B wel betaalt ten gunste van D en E, kan het leedvermaak van A tegenover B ook geïnterpreteerd worden als vreugde over de relatieve verbetering van de inkomenspositie van A tegenover B. In het cruciale geval dat A én B betalen ten gunste van D en E, levert de nadruk op relatieve inkomensposities totaal andere konklusies dan die van Grondsmā en Van den Doel. Aangezien de relatieve posities van A en B onveranderd blijven, zullen geen van beiden vreugde beleven aan elkaars achteruitgang. Resteert slechts het feit dat zij alle twee tegenover C, D en E er op achteruit gaan. Inkomensnivellering zal dan geenszins Pareto-relevant zijn, zij zal op ernstig verzet stuiten, tenzij van meer altruïstische veronderstellingen wordt uitgegaan (15).

VI Konklusie

Een van de belangrijkste risico's verbonden aan Van den Doels benadering van het politieke proces is dat het provisorisch karakter van de modellenbouw en het ideaaltypische karakter van de veronderstellingen in de loop van de discussie wordt vergeten. De konklusies krijgen teveel realiteitswaarde. Mede daarom kan de modelmatige benadering geen vervanging zijn voor de nauwgezette verge-

lijkende en historische studie van politieke processen. Te gemakkelijk worden in een blijmoedige wereld van a-historische modellen, de variaties in de werking van politieke systemen naar tijd, plaats en maatschappelijke en kulturele context verwaarloosd.

Anderzijds mondt de kritiek op de onrealistische veronderstellingen van formele modellen vaak uit in het opstellen van waslijsten van aspecten en variabelen die ook in beschouwing genomen zouden moeten worden. Grote onderzoeksprogramma's worden dan opgesteld om al die aspecten in kaart te brengen. Wanneer na jaren de eerste onderzoeksresultaten verschijnen, blijkt dat men slechts een fractie van de opgesomde aspecten heeft kunnen onderzoeken. Het onderzoeksverslag eindigt dan ook steevast met de verzuchting dat "verder onderzoek" gewenst is.

De kracht van de benadering van Van den Doel ligt in zijn "ekonomisch" karakter. Er wordt een consistente redenering opgebouwd, uitgaande van veronderstellingen en uitmondende in politieke of theoretische konklusies, of uitgaande van de konklusies en terugredenerende naar de veronderstellingen. De stappen in de redenering zijn controleerbaar. Indien men het met de konklusies oneens is, kan men betrekkelijk eenvoudig vaststellen of het meningsverschil berust op een redeneerfout of op verschillend gekozen veronderstellingen. Het stimuleert gericht empirisch onderzoek. De relevante onderzoeksproblemen worden door het model afgebakend.

Het beste kan men de modellen die Van den Doel presenteert daarom beschouwen als simulatiemodellen, gedachtenexperimenten die op efficiënte en relevante wijze richting kunnen geven aan empirisch onderzoek. Zolang dit simulatiekarakter wordt onderkend, vormen zij een uiterst waardevolle aanvulling op het arsenaal van benaderingen van de politieke en maatschappelijke werkelijkheid. Hoe men tenslotte de voorgaande overwegingen waardeert, in elk geval staat vast dat Van den Doel met *Demokratie en Welvaartstheorie* een belangwekkende bijdrage heeft geleverd aan de theoretische discussie op de grensgebieden van ekonomie en de andere sociale wetenschappen.

Noten

- * Vlak voor het ter perse gaan van dit artikel ontving ik via de redactie van het *A.S.T.* een kritisch commentaar van Prof. van den Doel. Naar aanleiding van dit commentaar heb ik de tekst op enkele plaatsen gewijzigd. Wat de voornaamste punten betreft, is mijn interpretatie van zijn werk ongewijzigd gebleven. Ik vind het jammer dat hij zijn commentaar niet als een naschrift in het *A.S.T.* heeft willen publiceren. Ik heb geen poging gedaan om, in deze reeds erg lange bespreking, de essentie van zijn commentaar nog eens weer te geven.

Slechts op een belangrijk punt wil ik ingaan. Van den Doel verwijt mij een *unfaire* behandeling van *Demokratie en Welvaartstheorie*, aangezien ik een enkele maal ook verwijs naar stellingsnames in niet-wetenschappelijke publikaties van zijn hand. Het is inderdaad juist dat sommige van die stellingsnames niet of niet zo uitgesproken in het boek terug te vinden zijn. Anderzijds is het juist de consistentie geweest tussen wetenschappelijke analyse en de politieke konklusies die heeft bijgedragen tot mijn waardering voor de analyse. In tegenstelling tot Van den Doel ben ik niet bereid een volledig onderscheid te maken tussen Van den Doel de wetenschapper en Van den Doel de publicist. Het gaat mij niet alleen om zijn boek *Demokratie en Welvaartstheorie*, maar om de daarin gehanteerde benadering en de potentiële toepassingen daarvan. De konklusies die de auteur in verschillende contexten bereikt aan de hand van een dergelijke benadering, zijn zinnige illustraties voor het gebruik ervan.

Met Van den Doel heb ik er een hekel aan als op grond van politieke of maatschappelijke meningsverschillen gemakkelijke kritiek wordt geleverd op wetenschappelijke analyses. Het feit dat ik het op bepaalde punten met konklusies of gevolgtrekkingen van Van den Doel oneens ben, heeft echter in deze bespreking weinig invloed gehad op mijn beoordeling van zijn boek.

1. Een van de doelstellingen van het boek is, bekendheid geven aan het werk van deze auteurs. Enkele belangrijke namen zijn: Arrow, Buchanan, Downs, Niskanen, Olson, Ordeshook, Riker, Scitovsky, Sen, Tollison, Tullock.
2. De eerste druk verscheen in 1975. In de nieuwe druk wordt o.m. het onderscheid tussen individuele welvaart en kollektieve welvaart veel systematischer aangehouden. De relaties en de diskrepanties tussen individuele en kollektieve

nutsmaximalisatie worden daardoor verhelderd. Nieuw is ook de integratie van de analyse van de verschillende fasen van het politieke proces in een bedrijfskolom, waarin de opeenvolgende fasen - overleg, meerderheidsbeslissing, representatie en uitvoering - logisch op elkaar aansluiten.

Het is overigens opvallend dat de bedrijfseconomische terminologie, waarmee Van den Doel in *Konvergentie en Evolutie* de economische orde analyseerde ook in *Democratie en Welvaartstheorie* terugkeert. Wel is het verwarrend dat de termen concentratie en centralisatie in beide boeken in verschillende betekenissen worden gebruikt. Zie J. van den Doel, *Konvergentie en Evolutie*, Assen, Van Gorcum, 1971.

3. In zijn inleiding gebruikt Van den Doel terecht de termen politikologie, politieke sociologie en beleids-sociologie door elkaar. Hij geeft daarmee aan dat, hoewel de politikologie zich op specifieke verschijnselen richt, zij daarmee nog geen afzonderlijke wetenschappelijke discipline vormt.
4. Voorstanders van integratie tussen economie en andere sociale wetenschappen bekritisieren vaak de orthodoxe economie vanwege zijn gesloten, abstracte karakter. Integratiepogingen à la Van den Doel zijn dan ook nogal controversieel. De institutioneel econoom Kapp heeft bijvoorbeeld de "extension of the neo-classical theoretical framework to such fields as the analysis of political behavior, public choice and decision-making" gekenschetst als "academic imperialism". Zie K.W. Kapp, "In Defense of Institutionalism" in: *Economics and Sociology: Towards an Integration*, Leiden, Stenfert Kroese, 1977, p. 78.
5. J. Rawls, *A Theory of Justice*, London, Oxford University Press 1976 (1972). Zie met name hoofdstuk III, paragrafen 29 en 30.
6. J. van den Doel, C. de Galan en J. Tinbergen, "Pleidooi voor een geleide loonpolitiek I en II", in: *ESB*, 17 maart en 1 september 1976, pp. 264-268 en 828-31.
7. Dit voorbeeld is ontleend aan een krantenartikel en niet aan de passages van *Democratie en Welvaartstheorie* gewijd aan gepassioneerde minderheden.
8. Ook Van den Doel benadrukt dat het voorstel voornamelijk om heuristische redenen is geformuleerd. Dergelijke voorstellen gaan echter gemakkelijk een eigen leven leiden.

9. Reeds in 1937 wees Parsons hierop in zijn analyse van het werk van Marshall. Zie T. Parsons, *The Structure of Social Action*, New York, The Free Press, 1968 (1937).
10. Een van de bekendste kritieken is die van John Kenneth Galbraith. Hij verwijt ekonomen dat werkelijkheid en uitzondering in het neo-klassieke model worden omgekeerd. Daardoor heeft de ekonomie een van de centrale problemen van onze samenleving, het probleem der economische machtsconcentraties, nagenoeg geheel verwaarloosd. Zie Galbraith, *Economics and the Public Purpose*, New York, Signet 1975 (1973), met name de hoofdstukken 1 tot en met 5.
11. Het methodologisch individualisme brengt voorts het gevaar met zich mee, dat het kollektieve gedrag geheel gereduceerd wordt tot een optelsom van individuele gedragingen. Dit is het bezwaar dat vaak tegen de ruiltheorie van Homans wordt ingebracht. Voor Van den Doel geldt dit minder. Hij weet uitstekend de relatieve autonomie van ruilprocessen te schetsen, waarbij de kollektieve uitkomsten afwijken van de individuele doelstellingen en verwachtingen. Wel blijft ook bij hem het politiek proces de resultante van bewust kalkulerend gedrag, zodat ook hij het vaak blinde verloop van politieke processen blijft onderschatten.
12. Zie bijv. p. 19, pp. 59-60, p. 207.
13. Op het waardengeladen karakter van het optimum begrip wees Gunnar Myrdal in *The Political Element in the Development of Economic Theory*, London, Routledge and Kegan Paul 1971 (1929).
14. T. Grondsma en J. van den Doel, "Enkele betrekkingen tussen inkomensverdeling en democratie", in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, vierde jrg. nr. 4, maart 1978, pp. 507-517.
15. Het belang van de relatieve inkomenspositie in de individuele welvaartsfunctie ziet men in talloze empirische onderzoeken over inkomenswaardering geïllustreerd. Zie o.m. W.G. Runciman, *Relative Deprivation and Social Justice*, London, 1966; L. Rainwater, *What Money Buys. Inequality and the Social Meaning of Income*, New York, Basic Books 1974. Uit een reeks Nederlandse onderzoeken kan men opmaken dat tevredenheid met de absolute inkomenspositie vaak samengaat met ontevredenheid over de relatieve inkomenspositie en de inkomensverdeling. Zie bijv. P. Hermkens en P. van Wijngaarden, *Rapport Inko-*

mensongelijkheid en Rechtvaardigingskriteria, Sociale Zaken, verslagen en rapporten, Den Haag, 1977, *Sociaal en Cultureel Rapport 1976*, Staatsdrukkerij 1976. Zie voor een uitstekende theoretische beredenering van het belang van "relative place" tenslotte F. Hirsch, *The Social Limits to Growth*, London, 1977.